

ISSN 0235-3490



АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖОМ.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.

РЕЦЕНЗІЇ.

ХРОНІКА.

ДИСКУСІЇ.

СТАТТІ.



• 3 • 1993

Цей номер журналу присвячений 100-річному ювілею відкриття Трипільської культури — одного з найяскравіших явищ стародавньої історії. Вміщено статті, в яких висвітлюються різноманітні питання археології Трипілля, публікуються окремі пам'ятки і знахідки, біографічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен 100-летию юбилею открытия Трипольской культуры — одного из наиболее ярких явлений древнейшей истории. Помещены статьи, в которых освещаются различные вопросы археологии Триполья, публикуются отдельные памятники и находки, биографические материалы.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора),
В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
М. І. ГЛАДКИХ, В. І. КАДЕСВ, О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:

254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 06.07.93. Підп. до друку 11.09.93. Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарбовідб. 14,17. Обл.-вид. арк. 15,14. Зам. 3-189.
Київське орендне поліграфічне підприємство «Книга»,
254655, МСП, Київ-53. вул. Артема, 25.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Редактори Т. Г. Привалова, Л. В. Фраймович
Художній редактор В. П. Мариняк
Технічний редактор Л. Д. Макарчук
Коректори Л. В. Солтинська, Г. Г. Германенко

АРХЕОЛОГІЯ

•3•1993

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.
видається
щоквартально

«Київська Академія Євробізнесу»
Київ



З М І С Т

3 Вступ

Статті

- 5 ЧЕРНЯКОВ І. Т. Місце Трипільської культури в стародавній історії Європи
- 19 БУРДО Н. Б. Ранній етап формування Трипільської культури
- 30 КРУЦ В. О. Питання демографії Трипільської культури
- 36 МОВША Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку
- 52 ШМАГЛІЙ М. М., ВІДЕЙКО М. Ю. Трипільські протоміста
- 63 КОЛЕСНИКОВ О. Г. Трипільське домобудівництво
- 74 ЦВЕК О. В. Релігійні уявлення населення Трипілья
- 91 ТКАЧУК Т. М. Знакова система Трипільської культури
- 101 РИЖОВ С. М. Небелівська група пам'яток Трипільської культури
- 114 ГУСЄВ С. О. Пам'ятки розвинутого Трипілья Середнього Побужжя
- 128 РАССАМАКІН Ю. Я., БУДНИКОВ О. Б. Проблеми раннього степового енеоліту у світлі вивчення нових пам'яток

Публікації археологічних матеріалів

- 143** ЯНУШЕВИЧ З. В., КРЕМЕНЕЦЬКИЙ К. В., ПАШКЕ-
ВИЧ Г. О. Палеоботанічні дослідження Трипільської куль-
тури

Пам'ять археології

- 153** МОВША Т. Г. До 90-річчя Тетяни Сергіївни Пассек
- 155** БЕРЕЗАНСЬКА С. С. Пам'яті Сергія Миколайовича Бібікова

Хроніка

- 158** ВІДЕЙКО М. Ю. Виставка «Трипільський світ»
- 159** Наші автори
- 160** Список скорочень

ТРИПІЛЬСЬКІ ПРОТОМІСТА

М. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко

Робота присвячена важливій науковій проблемі — структурно-функціональному аналізу призначення поселень-гігантів Трипільської культури. Автори намагаються визначити їх як протоміста.

Останнім часом відбувається активне осмислення проблеми великих трипільських поселень¹. Аналіз більшості робіт з цієї теми вказує на те, що деяка частина узагальнень ґрунтується не на знанні сучасних джерел, а, певною мірою, на стереотипних уявленнях про Трипілля, закладених 20—30 років тому². Таке явище не випадкове. На нашу думку, так сталося через те, що матеріали з проблеми, здобуті за останні 20 років, майже не введені в науковий обіг, а наявна інформація розпорошена у десятках тез, коротких повідомлень про розкопки тощо. Такий інформаційний вакуум не сприяє прогресу в науці. Проведення польових семінарів у Тальянках (1990, 1991 рр.) дещо зрушило з місця ознайомлення громадськості з ранньоземлеробськими поселеннями-гігантами та сучасним станом їх досліджень. Ми вважаємо, що це має бути продовжено. Цій меті присвячено і дану роботу.

Трипільсько-кукутенська спільність у своєму розвитку була тісно пов'язана з давньоземлеробськими культурами доби міді Балкано-Дунайського району, а через них — з Середземномор'ям та Близьким Сходом. Вважалось, що низький розвиток продуктивних сил енеолітичної Європи не дозволив вийти на створення цивілізації, як це мало місце у Месопотамії та Єгипті на межі IV—III тис. до н. е. Завдяки археологічним відкриттям 70—80-х років було виявлено чимало свідчень існування високорозвинених етнокультурних спільностей у Південно-Східній Європі ще у V—IV тис. до н. е. — це мідні копальні Аї-Бунару, золотий Варненський некрополь у Болгарії (V тис. до н. е.), трипільські протоміста у Південному Побужжі (кінець V — перша половина IV тис. до н. е.). Стало зрозумілим, що процес поширення відтворюючих форм господарства у Європі супроводжувався тими ж явищами, що й на Давньому Сході — виділенням ремесел, початком суспільного розшарування, утворенням складних ієрархічних структур, початковими процесами урбанізації, причому у V—IV тис. до н. е. ці процеси йшли синхронно. У межах трипільсько-кукутенської спільності на прикладі важливих трипільських поселень ми спостерігаємо початкові процеси урбанізації, перетворення поселень ранніх землеробів на якісно нові типи поселень протоміського типу. На відміну від Давнього Сходу, де цей процес було завершено з появою міст-держав Месопотамії на початку III тис. до н. е., на території між Дністром та Дніпром цей процес внаслідок ряду причин був перерваний. Значення відкриття трипільських протоміст ще й у тому, що на їх прикладі ми можемо вивчати процеси ранньої урбанізації, так би мовити, в чистому вигляді, не перекриті пізнішими нашаруваннями, як це сталося на Сході.

Найбільша кількість великих трипільських поселень зосереджена у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, де відомо близько 30 пам'яток площею понад 50 га. Відомі такі пам'ятки і на захід від Південного Бугу, але там площа відомих поселень не перевищує 50—70 га. Слід зауважити, що значне число поселень-гігантів було дешифровано на аерофотознімках К. В. Шишкіним³ у Побужжі — для Поділля такі роботи ще не проводилися, отже, підстав виключати його з зони поширення протоміст поки що немає. За періодизацією Трипілля поселення площею понад 50 га з'являються в кінці етапу VI, а понад 100 га — VI/II. За абсолютними датами ці етапи можна віднести

до другої половини V тис. до н. е. (за календарною каліброваною хронологією) або до другої половини IV тис. до н. е. (за радіовуглецевою хронологією). Існують великі поселення до кінця етапу CI, тобто приблизно до середини IV тис. до н. е. (за календарною) або XXVII ст. до н. е. (за радіовуглецевою) хронологією. Для V—III тис. до н. е. з реальною хронологією найбільше збігається календарна (калібровані, радіовуглецеві дати)⁴, тому ми користуємося саме цією хронологічною схемою, що вже давно вживається для культур Балкан доби міді⁵, хоча у більшості вітчизняних робіт Трипільля досьгодні датується в межах IV—III тис. до н. е. — за радіовуглецевою хронологією⁶, що розходиться для доби міді — ранньої бронзи з реальною на 600—800 років. Це може не мати значення при вирішенні внутрішніх проблем синхронізації культур, але для розуміння місця Трипільля в історичному процесі — має, і досить велике. Бо одна справа відносити етап CI до часу спорудження пірамід в Єгипті⁷, а інша — до ранньоурукського періоду, часу початку урбанізаційних процесів в Месопотамії⁸.

Основу економіки трипільських громад Буго-Дніпровського межиріччя за археологічними даними складала землеробство і тваринництво. За палеоботанічними визначеннями у Побужжі вирощували, в основному, пшеницю-двозернянку, ячмінь голозерний, горох. Були відомі чисті посіви, поля використовувалися тривалий час, землеробство було польовим⁹. Поля розміщувалися на околицях поселень, плато. Залісненість територій була незначною¹⁰, ліси мали байрачний характер. Це давало змогу ввести перелогову систему землекористування, що характеризується повним використанням ресурсів ґрунту при пасивності господаря до підтримки родючості. Основу перелогу складають саме ті ярові культури, що були відомі трипільському населенню. Цьому відповідає і короткий строк існування поселень на одному місці (до 60 років), на старі місця не поверталися (багатошарові пам'ятки невідомі). Таке циклічне, екстенсивне по суті, землеробство практикувалося трипільцями протягом тисячоліття. Воно відобразилося у світогляді, обрядності (можливо, ритуал спалення поселень при переселенні). Існування перелогової системи примушувало до чіткої регламентації у розподілі ґрунтів між громадами, організаційних заходів, певної культури землеробства. Перенесення поселень вимагало від суспільства зусиль, що можуть бути зіставлені з витратами на іригацію на Давньому Сході. Проте орієнтація виключно на використання природних ресурсів без вдосконалення технології ставила трипільське суспільство у надто велику залежність від стану оточуючого середовища. Нееквівалентний енергообмін потребував підключення все нових зовнішніх ресурсів, що й призвело до кризи по мірі їх вичерпання. Слід мати на увазі, що час поступового занепаду Трипільля відноситься до кінця атлантичного періоду голоцену, який був ознаменований хвилями похолодання, що протягом трьохсот років певною мірою порушили зональну структуру ландшафтів атлантичного періоду та призвели до часткової деградації широколистяних лісів Східної Європи¹¹. Значний розвиток відтворюючого господарства у лісостепу доби міді був зумовлений саме максимальною біопродуктивністю ресурсної бази, яка виявилася в кінцевому результаті вразливою і не такою невичерпною, як це здавалося на перший погляд.

Трипільське тваринництво у Побужжі може бути схарактеризоване як інтенсивне, на базі розвиненого землеробства. Переважало вирощування великої рогатої худоби, можливо молочного напрямку, при підтримці м'ясного балансу розведенням свиней¹². Биків використовували як тяглову силу, запрягали в сани, моделі яких знайдено при розкопках. Тваринництво разом з землеробством могло бути джерелом порушення екологічної рівноваги у регіоні.

Громадські та домашні ремесла охоплювали виробництво знарядь праці, зброї, предметів побуту, одягу, будівництво. Номенклатура знарядь праці, які виготовлялися насамперед з каменю, кременю, кістки, рогу, не зазнала істотних змін у порівнянні з попередніми періодами Трипільля, мідні знаряддя не набули великого поширення. Вдосконалюються окремі знаряддя — зубчасті серпи, з'являються молотильні дошки¹³. Зростає число ткацьких верстатів при скороченні інвентаря, пов'язаного з обробкою шкіри. Обробка кре-

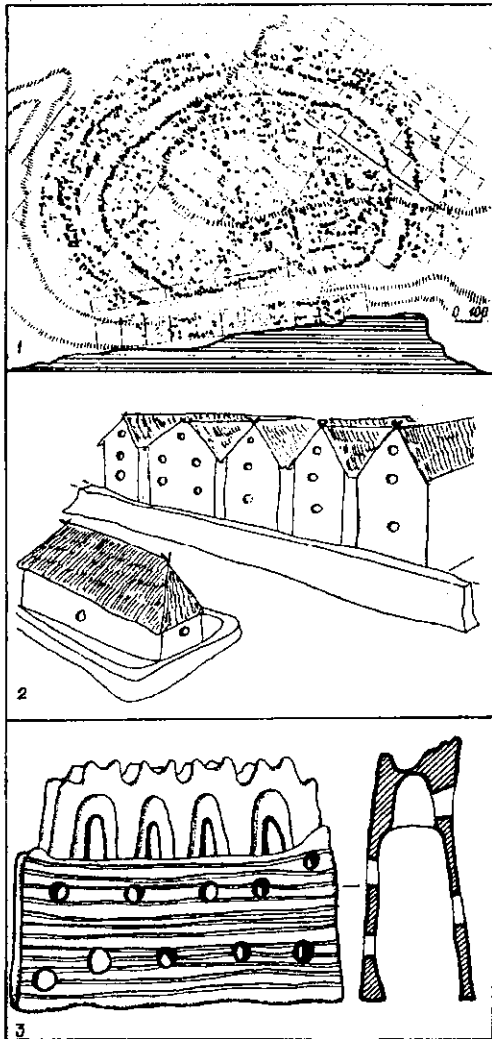


Рис. 1. Майданецьке: 1 — загальний вигляд, 2 — реконструкція внутрішнього (першого) овалу за будови за даними розкопок 1974—1980 рр., 3 — Кесціореле (культура Гумельниця): модель будівель з глини.

поясу (перелогово-залізне землеробство з ймовірним використанням рала, вдосконалення знарядь збору врожаю, поширення каркасно-стовпових жител та ін.), при збереженні рис попередньої моделі (мотики як знаряддя обробітку ґрунту, використання глини в будівництві, сани як транспорт, мальований ґрунту, використання глини в будівництві, сани як транспорт, мальований посуд та ін.). Оцінюючи віднесення Трипілля до тієї чи іншої моделі господарської адаптації, слід мати на увазі потенціал цієї моделі для соціального поступу. Так само на базі МГА мотичних землеробів сухих степів та передгір'їв почали розвиватися різні види орного землеробства, внаслідок цього процесу склалися найдавніші класові суспільства Дворіччя, Єгипту, Передньої та Середньої Азії, Північно-Західної Індії та Китаю¹⁵. Отже, економічний потенціал Трипілля міг бути достатнім для виходу на найпередовіші рубежі давніх цивілізацій IV—III тис. до н. е., зокрема на створення протоміст.

Планування великих поселень розглядалося у багатьох працях¹⁶. Найголовнішими елементами є створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягає 1—3,5 км з двоповерхових жител, утворення вулиць та кварталів у

меню та металообробка могли базуватися лише на привізній сировині, що вимагало встановлення зв'язків з трипільськими громадами на заході та їх сусідами. Розподіл знахідок вказує на можливу наявність спеціалізації в галузі обробки каменю. Значних зусиль вимагало виготовлення розписного посуду. Ця галузь має такі риси спеціалізації, як стандартизація типів посуду, вдосконалення техніки його виготовлення та розпису, спрямовані на підвищення продуктивності праці, використання двоярусних горнів для випалу. Чималих зусиль вимагало будівництво жител, громадських будівель, укріплень (рис. 4, 6). Зведення кількоповерхових споруд потребувало певних теоретичних знань та розрахунків. Спорудження самих великих поселень, як єдиної системи, примушувало до централізації керівництва. Таким чином, ми спостерігаємо певний прогрес у ремеслах, появу тенденцій до поділу праці при безумовному домінуванні натурального господарства.

Свого часу Трипілля було віднесене до моделі господарської адаптації мотичних землеробів сухих степів та передгір'їв¹⁴. Це справедливо лише для ранніх етапів розвитку (Трипілля А) — до розселення у лісостепу. Однак з виходом у лісостеп почалася поступова трансформація даної моделі в нову модель орних землеробів лісостепів та степів помірного

центральної частині поселення (рис. 2). Останнім часом вдалося дослідити значні ділянки таких планувальних структур (рис. 4, 5). У Майданецькому відкрито новий тип споруд житлово-оборонного призначення, що утворювали два кільця оборони навколо центру поселення, простір між якими залишався незабудованим (рис. 2). Двоповерхові житла вхідною частиною були повернуті до центру поселення і пов'язані між собою системою переходів на рівні другого поверху. Можливо, саме цей тип споруд зображено на глиняній моделі «храму» з гумельницької пам'ятки Кесціореле (рис. 5).

Окремі будинки мали, як правило, два поверхи, з яких перший був господарським, другий — житловим. Площа таких житлово-господарських

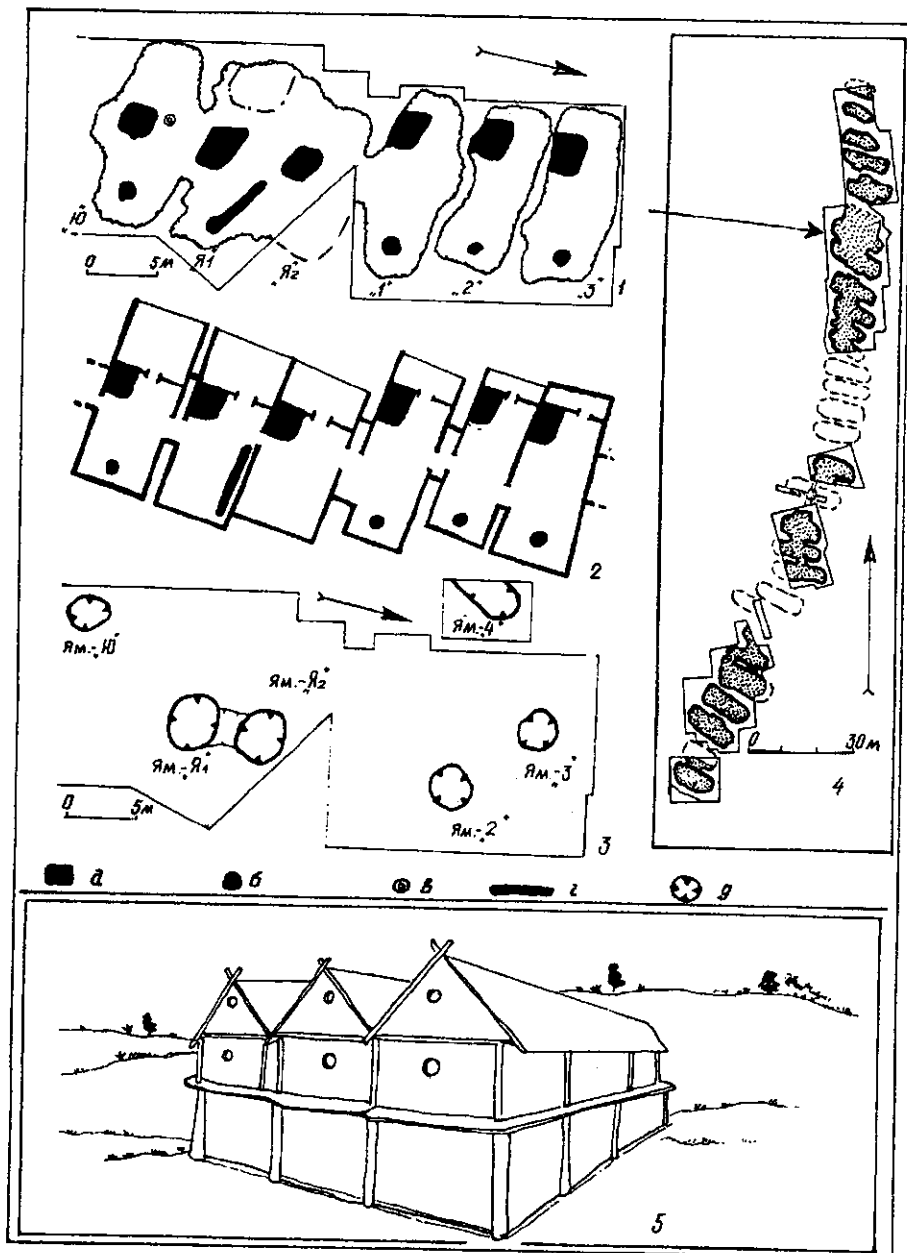


Рис. 2. Майданецьке, ділянка 2-го овалу забудови (розкопки 1986—1991 рр.): 1 — план розкопаної ділянки (рівень 2-го поверху), 2 — схематична реконструкція, 3 — розкоп на рівні нижнього горизонту поселення, 4 — загальний план ділянки, розкопаної у 1986—1991 рр., 5 — об'ємна реконструкція комплексів 1, 2, 3.

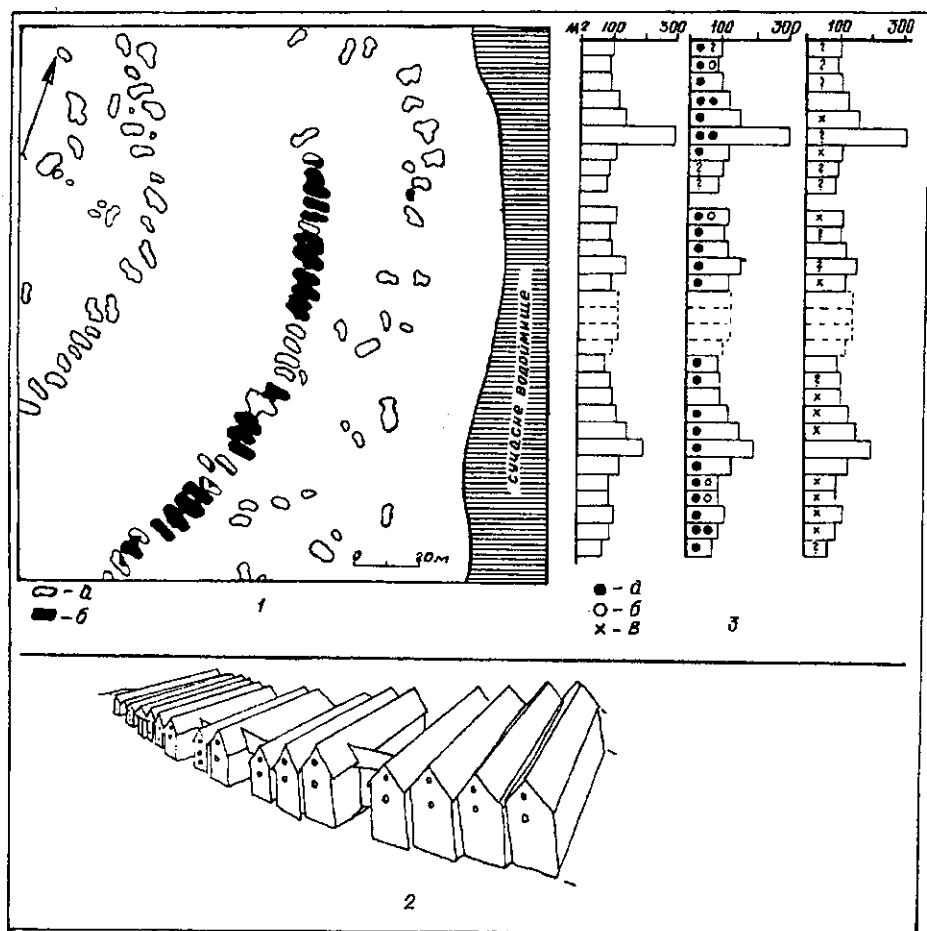


Рис. 3. Майданецьке: 1 — загальний план ділянки поселення: а — будівлі, виявлені магнітною зйомкою, б — розкопані (1986—1991 рр.), 2 — об'ємна схематична реконструкція розкопаної ділянки забудови, 3 — діаграма співвідношення площ та інтер'єрів досліджених будівель: а — вогнища на 2-му поверсі, б — вогнища на 1-му поверсі, в — вівтарі.

комплексів становила від 60 до 200 і більше квадратних метрів. За даними розкопок переважали будівлі від 60 до 160 м², що становить понад 91% забудови великих поселень. Найбільші поселення, такі як Майданецьке або Тальянки, налічували від 1600 до 2700 будівель різних типів¹⁷. Крім житлових будинків, є споруди, які можуть трактуватися, як громадські будівлі. Це, наприклад, комплекс «М» з Майданецького. Його розміри — 24×7 м, площа кожного з поверхів до 168 м², разом — 336 м² (рис. 6). На другому поверсі маємо два приміщення — велике, 7×15 м (105 м²) і менше — 7×9 м (63 м²). У більшому по периметру, вздовж стін, простежено залишки лави, шириною 0,4 м, висотою до 0,2 м, зробленої з глини і покритої тиньком з наступним пофарбуванням червоною вохрою. У меншому приміщенні таким тиньком і фарбою вкрито всю підлогу. Кожне приміщення обпалювалося відкритим вогнищем, знайдено також столовий посуд та зернотерки. Можливо, перед нами місце зібрань громади, яка складала частину загальнопоселенського колективу.

На підставі розкопок у Майданецькому 1986—1991 рр. зроблено спробу виділити громади найнижчого рівня за даними чергування споруд, різних за розмірами в межах еліптичної забудови поселення¹⁸ (рис. 4). Там комплекси площею 60—160 м² чергувалися з будівлями площею 200—300 м². З останніми пов'язані знахідки культового посуду та пластики. Їх інтер'єр оздоблений тиньком та фарбою. У комплексі «Ж» в такій будівлі, крім того, знайдено два скарби — прикраси та мідна сокира¹⁹. Якщо така система розташування

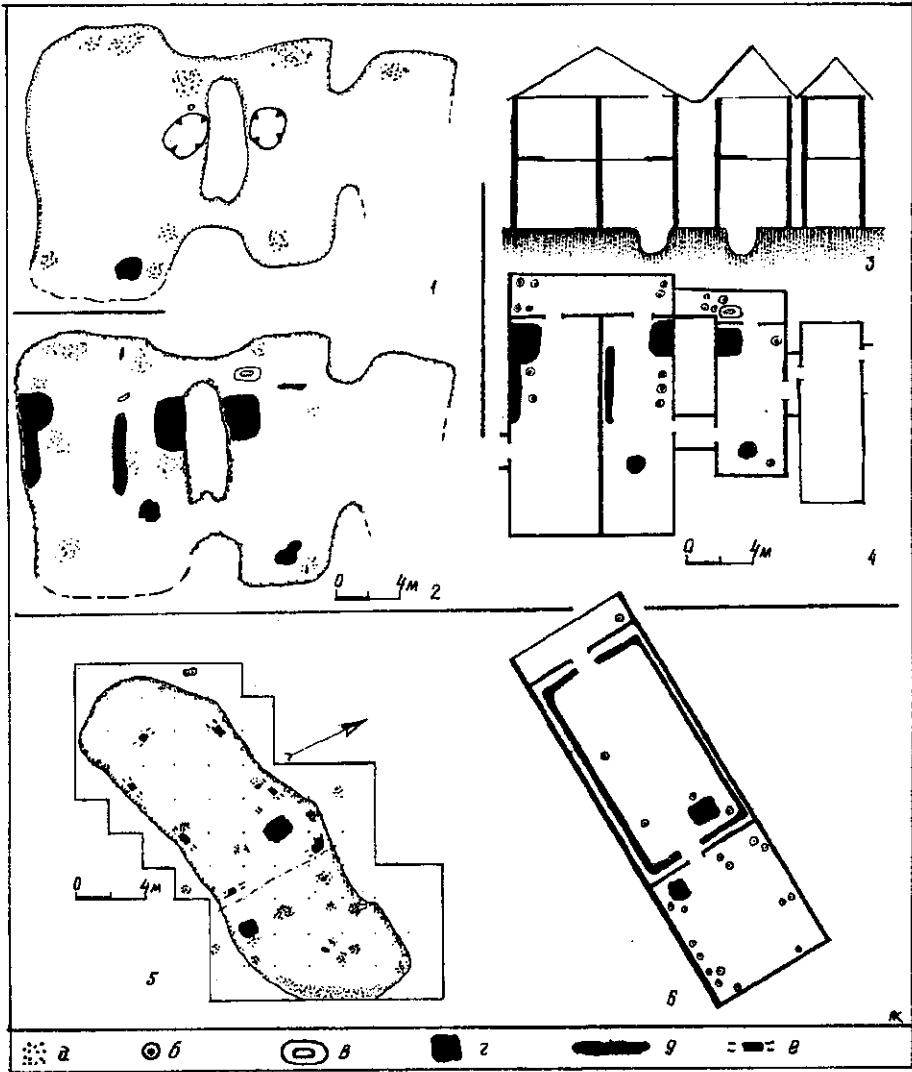


Рис. 4. Майданецьке: 1 — план комплексів О—Т на рівні 1-го поверху, 2 — комплекси О—Т на рівні 2-го поверху, 3—4 схематичний план та розріз реконструкції комплексів О—Т, 5 — план розкопу комплексу М на рівні 2-го поверху, 6 — схематична реконструкція комплексу М на рівні 2-го поверху.

житлово-господарських комплексів в еліпсах є закономірною, то перед нами колектив, більший за малу сім'ю, якій належали окремі будинки. Такому об'єднанню належало до 20 комплексів — 3—4 великих та до 16 стандартних жител.

У господарському відношенні внутрішня диференціація пам'яток не простежена. За аналізом знахідок з окремих житлово-господарських комплексів їх мешканці займалися всіма видами діяльності, необхідними для забезпечення основних потреб — від сільського господарства і тваринництва до виготовлення одягу і тканин²⁰. Однак незначні обсяги розкопок порівняно з розмірами пам'яток (площа Тялянок — 450 га, Майданецького — 250) не дозволяють закрити це питання.

Цікавим є факт знахідки глиняних жетонів — мініатюрних виробів геометричної форми (рис. 7). Аналогічні вироби знайдено на енеолітичних пам'ятках Месопотамії та Ірану, де їх розглядають як символи, що використовувалися при облікових операціях. У подальшому розвитку ці предмети стали прототипами знаків шумерської та еламської писемності, означаючи числа — від 1 до 60 (100)²¹. Цілком ймовірно, що ми також маємо свідчення

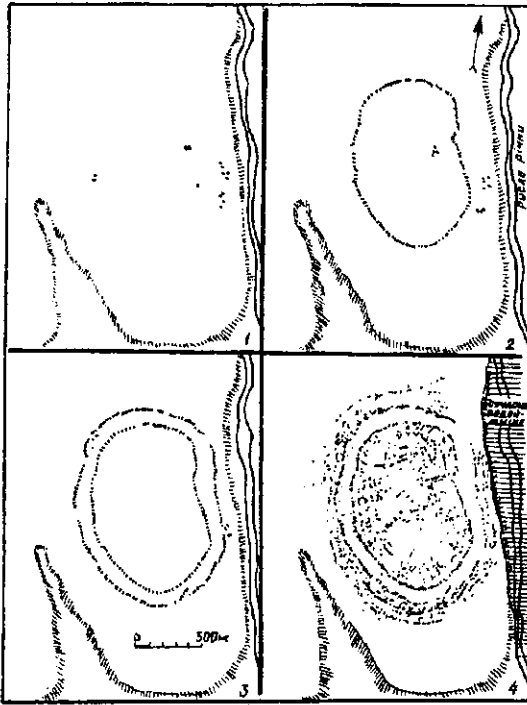


Рис. 5. Етапи розбудови Майданецького (реконструкція за даними розкопок): 1 — етап першопоселенців, 2 — побудова першого еліпсу жител-укріплень, 3 — побудова 2-го еліпсу жител-укріплень, 4 — фінальний етап існування поселень.

великих поселень. Окремі будівлі, в основному однокамерні, могли належати малій сім'ї. Наступний рівень — група жител до 20 (рис. 3, 1), можливо, репрезентує великосімйну громаду типу «дому» у ранніх містах Дворіччя²⁵. Обидві ці ланки існували і до виникнення великих поселень, про що свідчать розкопки трипільських пам'яток етапів А та ВІ, які налічували від 7 до 30—40 будівель. Поселення з 30—40 і більше житлово-господарських комплексів свідчать про існування наступного рівня організацій громади-поселення. В околицях Майданецького знайдено невелике поселення (до 9 га), яке за приблизними підрахунками могло налічувати від 90 до 120 будівель. Воно синхронне великому поселенню у Майданецькому²⁶ і знаходиться за 7 км від нього. Вже було висловлено думку, що поселення-гіганти утворилися внаслідок інтеграції громад такого рівня²⁷. На поселеннях-протомістах їм могли належати окремі еліпси забудови або сектори (квартали) з відповідним числом будівель, громадськими спорудами (типу комплексу «М»). Вивчення мікрохронології великих поселень вказує на те, що їх будівництво велось централізовано, принаймні при спорудженні оборонних ліній²⁸, тобто для всього поселенського колективу, що і дозволяє розглядати його як цілісний організм.

Розробки детальної періодизації пам'яток етапів VII—СІ Буго-Дніпровського межиріччя²⁹ дає змогу відтворити макроструктуру пам'яток регіону, які належать до Володимирівської, Небелівської та Томашівської груп (рис. 2). Ми бачимо, що в межах однієї фази співіснують великі, середні і малі поселення, і така структура є стабільною. Якщо ж картографувати пам'ятки по окремих фазах, вони утворюють територіальні угруповання в межах району, який займає вся локальна група. Ми назвали їх мікрогрупами. У межах мікрогруп відстань між поселеннями не перевищує 3—10 км, між ними маємо 20—60 км. Мікрогрупи прив'язані до певних річкових систем. До складу мікрогрупи входять одне велике (100—450 га) поселення, 1—2 середніх (40—100 га) або 2—3 малі (1—20 га). У межах локальної групи таких

існування у Трипіллі об'ємної знакової системи давньо-східного типу, призначеної для облікових операцій²². Крім того, дослідження розписного посуду виявило наявність іншої знакової системи, що складалася з елементів орнаментативної (рис. 7). Населення протоміст використовувало складну і розвинену систему з десятків знаків, що еволюціонувала шляхом введення нових знаків, створення їх блоків²³. На думку Т. М. Ткачука, на прикладі цієї системи ми можемо простежити, певною мірою, початкові етапи зародження ієрогліфічної писемності²⁴. У поєднанні об'ємна та «письмова» знакові системи могли забезпечувати передачу різноманітної господарської та культової інформації (рис. 7). Серед інших виробів вражають реалістичні антропоморфні статуєтки з рисами портретної схожості, що зображують чоловіків та жінок.

Наведені вище дані дозволяють певною мірою охарактеризувати внутрішню структуру

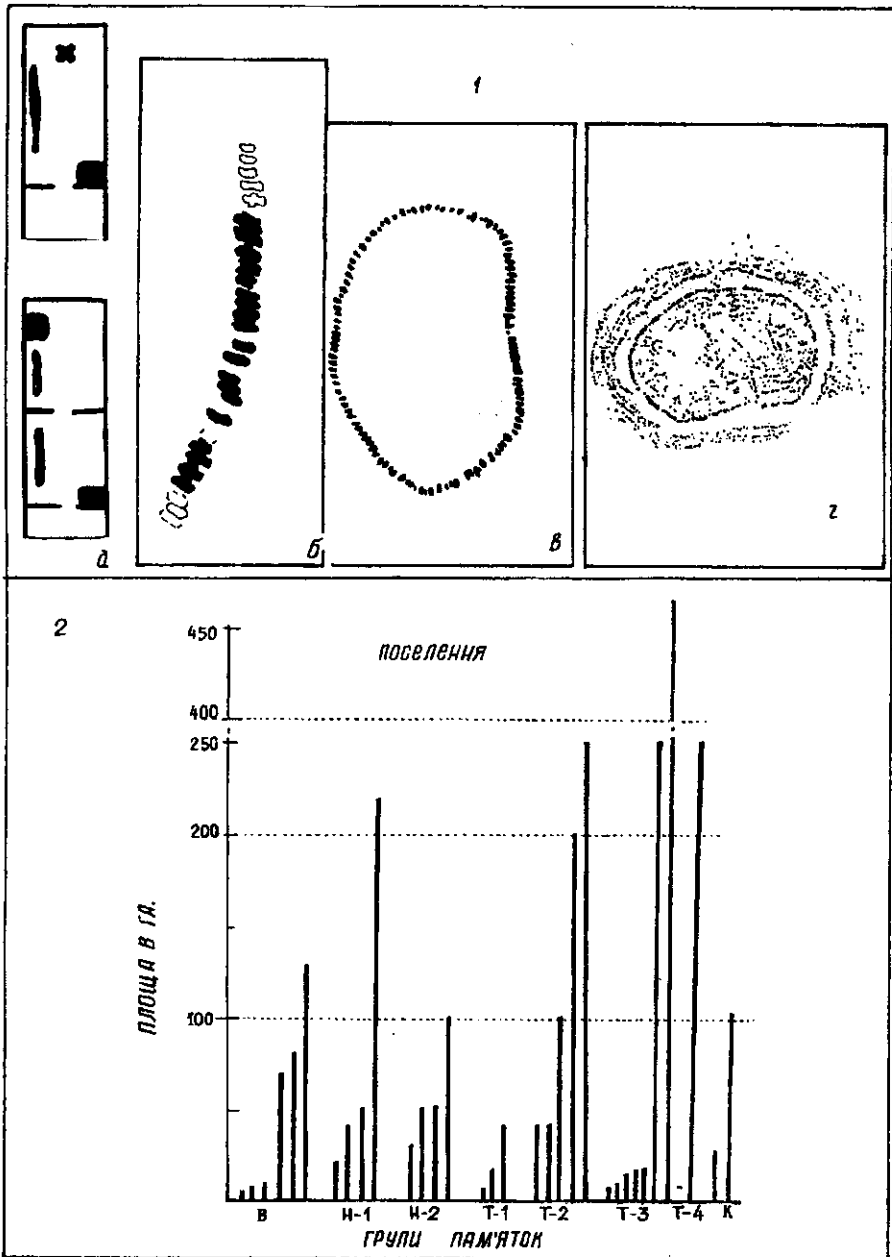


Рис. 6. Рівні суспільної організації трипільського населення Побужжя (етапи VI—CI): 1 — структура поселення-протоміста, 2 — макроструктура поселень по окремих фазах (В — Володимирівська група, Н1—2 — Небелівська група, Т1—4 — Томашівська група, К — Косенівська група).

утворень на різних фазах розвитку — від 2 до 4. Серед усіх мікрогруп звичайно одна є найбільшою, в ній знаходиться найзначніше за розмірами поселення з синхронних — своєрідна «столиця» локальної групи.

Маємо, таким чином, археологічні свідчення про існування двох рівнів у макроструктурі регіону-мікрогрупи та локальної групи. У Месопотамії IV—III тис. до н. е. також виділено структури, що складаються з великого поселення-міста (протоміста), кількох містечок та малих (сільських) поселень, — все це запропоновано називати «номом»³⁰. Кожен «ном» ставав осередком утворення первісного міста-держави, що могло включати в себе у подальшому кілька протоміських громад. Самі вони утворювали різноманітні союзи.

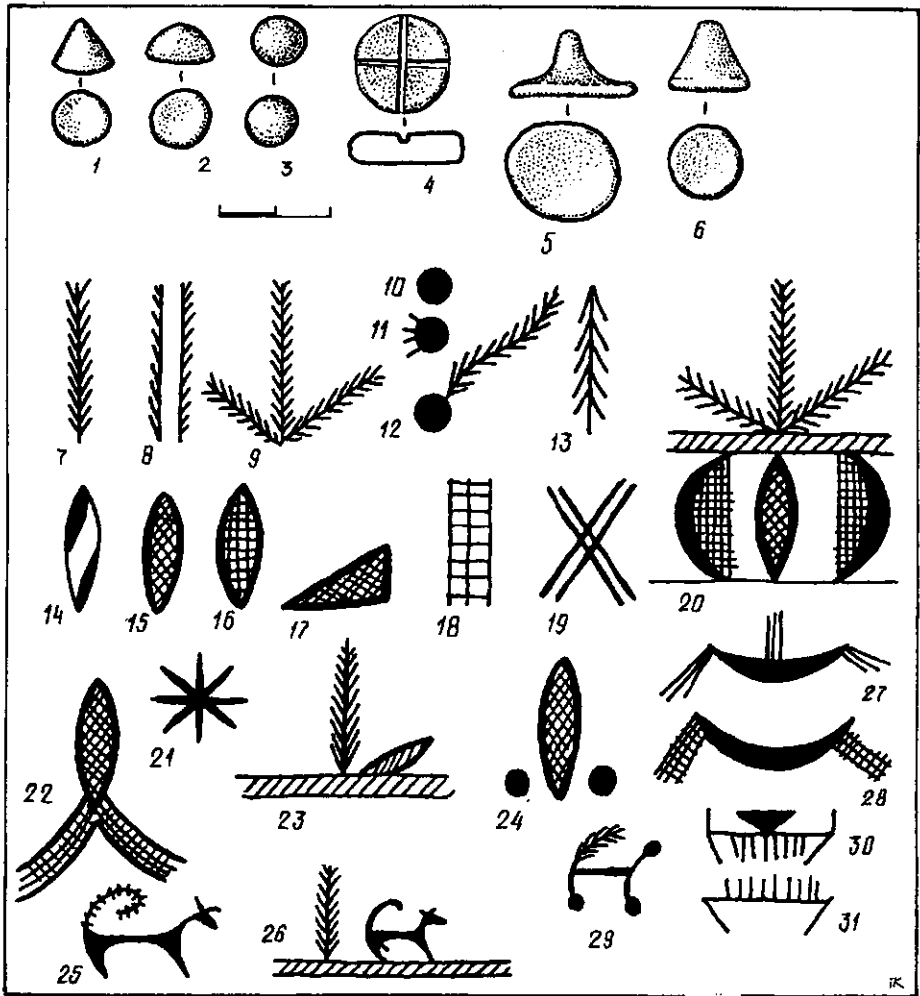


Рис. 7. Знакова система населення трипільських поселень-протоміст: 1—6 — об'ємні глиняні знаки-символи, 7—31 — знаки та блоки знаків з мальованого посуду (матеріали то-машівської групи).

На початкових етапах чисельність населення номів складала 6—10 тис. чол., з територією у радіусі 10—20 км навколо «столиці»³¹. За існуючими палеодемографічними реконструкціями чисельність населення окремих мікрогруп — 6—15 тис. чол. цілком відповідає цим показникам, так само як і радіус освоєння території³². Можливо, локальні групи типу Володимирівської та інших, з їх очевидною єдністю матеріальної культури та території, утворювали союз номів Побужжя, що підтверджують і дані картографування трипільських поселень, які вказують на чітке територіальне розмежування між синхронними угрупованнями Трипілля. Цей союз номів контролював територію площею у кілька тис. м² в басейні р. Синюхи в Буго-Дніпровському межиріччі, протягом довгого часу не допускаючи сюди навіть споріднене трипільське населення, яке належало до інших локальних груп. Причини цього явища — це інша проблема.

Маємо перед собою складну, ієрархічну систему, важливою частиною якої є трипільські поселення-протоміста. Чи є підстави вважати ці агломерації землеробського населення протомістами? Напевне є. Вони відповідають формальній «тріаді», запропонованій свого часу для виділення міських поселень на археологічному матеріалі: населення понад 5000 чол., монументальна архітектура, писемність. Однак це лише зовнішні ознаки. Функціональними ознаками протоміст запропоновано вважати: виконання функцій інтегра-

ційних центрів економіки, суспільних, військових, ідеологічних справ, при домінуванні сільськогосподарського населення³³. Аграрний характер великих трипільських поселень ніколи не викликав сумніву, так само як і виконання інтеграційної ролі для первісних громад-поселень, про що було сказано вище. Головними стимулами утворення протоміст були потреби контролю над територією та робочою силою, як це мало місце у землеробських поселеннях давнього Шумеру у IV—III тис. до н. е.³⁴.

Є підстави вважати, що подібні процеси відбувалися в кінці V — на початку IV тис. до н. е. у регіоні розселення трипільських племен, зокрема Буго-Дніпровському межиріччі, де вони найкраще вивчені на сьогоднішній день. На прикладі цієї території ми бачимо, як проходив незалежно і паралельно, за тими самими закономірностями, що й на Давньому Сході, процес утворення протоміст. Це робить надзвичайно актуальним подальше вивчення великих трипільських поселень. Дослідження останніх 20 років дозволили лише трохи наблизитись до відтворення цієї сторінки давньої історії Південно-Східної Європи.

Примітки

¹ *Видейко М. Ю.* Перший польовий семінар «Ранньоземлеробські поселення-гіганти трипільської культури на території України» // *Археологія*.— 1992.— № 1.

² *Павленко Ю. В.* Предистория сложения раннеклассового общества на территории Украины // *Формирование раннеклассового общества на территории Украины*.— К., 1989.— Препринт.— С. 1—20; *Збенювич В. Г.* К проблеме крупных трипольских поселений // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине* // *Тез. докл. I полевого семинара*.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август 1990 г.— К., 1991.— С. 10—12; *Массон В. М.* Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // *Там же*.— С. 8—10; *Сайко Э. В.* Стадиальная дифференциация исторически разных типов расселения: поселение и город-деревня // *Там же*.— С. 17—21 та ін.

³ *Шишкін К. В.* З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях // *Археологія*.— 1973.— Вип. 10; *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // *Археологія*.— 1985.— Вип. 52.

⁴ *Видейко М. Ю.* Хронологія археологічних пам'яток мідного віку // *Археологія*.— 1990.— № 3.— С. 107—111.

⁵ *Тодорова Х.* Энеолит Болгарии.— София, 1981.— С. 66, 67.

⁶ *Археология Украинской ССР*.— К., 1985.— Т. I.— С. 189—223.

⁷ *Чмихов М. О., Черняков І. Т.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України.— К., 1988.— С. 172.

⁸ *Видейко М. Ю.* Питання абсолютної хронології давньої історії України // *Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини*.— Тез. доп. конф. Білгородка, жовтень 1991 р.— К., 1991.— С. 25—27.

⁹ *Пашкевич Г. А.* Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга // *Первобытная археология. Материалы и исследования*.— К., 1989.— С. 132—141.

¹⁰ *Там же*.— С. 136.

¹¹ *Хотинский Н. А.* Голоцен Северной Евразии.— М., 1977.— 200 с.

¹² *Журавлев О. П.* О животноводстве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*.— К., 1990.— С. 134—138.

¹³ *Заец И. И., Скакун Н. Н.* Результаты исследования производственного инвентаря поселения Ворошиловка // *Раннеземледельческие поселения-гиганты*.— С. 105—108.

¹⁴ *Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. И.* Народы, расы, культуры.— М., 1985.— С. 202.

¹⁵ *Там же*.— С. 201—202.

¹⁶ *Шмаглий Н. М.* Крупные трипольские поселения в междуречье Днестра и Южного Буга // *Первобытная археология. Поиски и находки*.— К., 1980.— С. 198—203, рис. 1; *Круц В. А.* К истории населения Трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра // *Первобытная археология. Материалы и исследования*.— К., 1989.— С. 117—125; *Шишкін К. В.* З практики дешифрування...— Рис. 2—4 та ін.

¹⁷ *Шмаглий Н. М.* Крупные трипольские поселения...— С. 200; *Круц В. А.* К истории населения...— С. 126.

¹⁸ *Видейко М. Ю.* Жилищно-хозяйственные комплексы Майданецкого и вопросы их интерпретации // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*.—

Тез. I полевого семинара.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август, 1990 г.— К., 1990.— С. 115—120.

¹⁹ *Шмаглий М. М., Видейко М. Ю.* Пізньотрипільське поселення поблизу Майданецького на Черкащині // Археологія.— 1987.— Вип. 67.— С. 58—71.

²⁰ *Видейко М. Ю.* Жилищно-хозяйственные комплексы...— С. 116, 117.

²¹ *Sabah A. J. Oates J.* Early tokens and tablets in Mesopotamia: new information from Tell Brak.— *World Archaeology*.— 1986.— V. 17.— п. 3.— P. 348—362.

²² *Видейко М. Ю.* Глиняные знаки-символы трипольской культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 32.

²³ *Ткачук Т. М.* Орнаментация сосудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. I полевого семинара.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август, 1990 г.— К., 1990.— С. 152, 153.

²⁴ *Ткачук Т. М.* До змісту поєднань знаків у розпису трипільського посуду етапу СІ // VIII Подільська історико-краєзнавча конф. Тези доп.— Кам'янець-Подільський, 1990.— С. 20, 21.

²⁵ *Дьяконов И. М.* Площадь и состав населения шумерского города-государства // ВДИ.— 1952.— № 2.— С. 77—93.

²⁶ *Круц В. А., Видейко М. Ю.* Раскопки Тальяновского отряда Трипольской экспедиции // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.— Препринт.— К., 1991.— С. 31—32.

²⁷ *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры...— С. 128; *Видейко М. Ю.* Структура крупных трипольских поселений // Социально-экономическое развитие древних обществ.— М., 1987.— С. 51.

²⁸ *Шмаглий Н. М., Видейко М. Ю.* Микрохронология поселения Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. I полевого семинара.— Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август, 1990 г.— К., 1990.— С. 91—94; *Рыжов С. Н.* Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки // Там же.— С. 83—90.

²⁹ *Круц В. О., Рижов С. М.* Фази розвитку пам'яток Томашівсько-Сушківської групи // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 45—56 та ін.

³⁰ *Дьяконов И. М.* Общественный и государственный строй древнего Шумера.— М., 1959.— 283 с.

³¹ *Гуляев В. И.* Города-государства майя.— М., 1979.— С. 242—245; *История Древнего Востока.* Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческих цивилизаций.— М., 1983.— Ч. I.— С. 140—142 та ін.

³² *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры...— С. 126, 127, рис. 4; *Шмаглий Н. М., Видейко М. Ю.* Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации...— С. 14—16 та ін.

³³ *Андреев Ю. В.* Ранние формы урбанизации // ВДИ.— 1987.— № 3.— С. 9, 10.

³⁴ *Там же.*— С. 11.

Н. М. Шмаглий, М. Ю. Видейко

ТРИПОЛЬСКИЕ ПРОТОГОРОДА

Введение в научный оборот результатов исследований крупных трипольских поселений является важной задачей. На примере этих памятников мы можем наблюдать начальные процессы урбанизации — превращения поселений ранних земледельцев в поселения протогородского типа. На территории, занятой трипольскими племенами, эти процессы протекали до середины IV тыс. до н. э. синхронно с развитием протогородской цивилизации на Древнем Востоке. Таким образом, Юго-Восточная Европа может быть включена в число районов формирования древних городских цивилизаций медного века. Крупные трипольские поселения, насчитывавшие до 10—14 тыс. населения, были интегративными экономическими, общественными, военными и культовыми центрами, образуя сложные структуры типа древневосточных «номов» с целью контроля над окружающей территорией. Здесь получили развитие монументальная архитектура — оборонительные сооружения и общественные постройки, начался процесс зарождения систем письменности. Все это делает актуальным дальнейшее изучение крупных трипольских поселений-протогородов.

THE PROTO-CITIES OF TRIPOLSKAJA CULTURE.

The bringing into scientific circulation the results of the investigation of the large-scale Tripolian settlements is an important task. By example of these memorials we can observe the initial processes of urbanization — the transformation of the early-farmer's settlements into the settlements of the protocity type. At the territory occupied by Tripolian tribes these processes proceeded until the middle of the 4th millenium B. C. synchronously to the development of proto-city zivilisation at Ancient East. Thus South-East Europe could be included into the number of the regions where the ancient urban zivilisations of the Brazen Age were formed. The large-scale Tripolian settlements numbered up to 10–14 ths inhabitants were the integratetive economic, public, military and cult centers which formed the complex structures of Ancient-East «nomus»-type in order to control the surrounding territories. Here the monumental architecture — the fortifications and public buildings were developed and process of the origin of the writting systems was began. All this makes the subsequent study of the large-scale Tripolian settlements — proto-cities urgent.

ТРИПІЛЬСЬКЕ ДОМОБУДІВНИЦТВО

О. Г. Колесников

Стаття присвячена аналізу сучасного стану проблем трипільського домобудівництва. Розглядається логіка та відповідність реконструкцій археологічним фактам, конструктивні можливості трипільських будівель, їх основних елементів в межах різних концептуальних підходів.

Залишки трипільських будівель — «площадки» — один з основних об'єктів польових археологічних досліджень. Їх інтерпретація становить значний інтерес, особливо в контексті взаємовідповідності розвитку культури (в широкому розумінні) і технологічних досліджень в архітектурі. Саме тому вважаємо за необхідне проаналізувати різні точки зору з питань пояснення будівельних залишків трипільських споруд — логіку реконструкцій та їх відповідність фактам археологічної практики.

В наш час існують діаметрально протилежні концепції інтерпретації цих складних археологічних об'єктів, які, певною мірою, впливають ще з часу відкриття Трипільської культури, коли наочно виникла проблема пояснення як функціонального призначення «площадок», так і реконструкції їх первісного вигляду та технології будівництва. З самого початку погляди першодослідників щодо інтерпретації цих об'єктів поділилися: так В. В. Хвойка, Е. Р. Штерн та інші вважали їх «будинками мертвих» у вигляді піднятих «платформ», «мастабів»¹, в той час як М. Ф. Біляшівський, В. А. Городцов, А. А. Спіцин — житловими будівлями². Проте названі точки зору не були достатньо обгрунтовані, а мали швидше вигляд гіпотетичних припущень, в першу чергу внаслідок недосконалої методики розкопок, коли вони велися на незначній площі, траншеями, що не дозволяло охопити об'єкт в цілому. У 20-30-ті роки нинішнього сторіччя, завдяки переходу до масштабних досліджень широкими площами вчені дійшли єдиного висновку — «площадки» є залишками будівель побутового та господарського призначення, з яких склалися поселення трипільців³. Саме в цей час була висунута перша обгрунтована на фактичному матеріалі концепція щодо домобудівних принципів